

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОЛЬ ВИКЛАДАЧІВ І СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

Чуткий Андрій. Перша світова війна крізь призму доль викладачів і студентів Київського комерційного інституту. В статті, на основі вперше залучених до наукового обігу архівних документів, досліджуються обставини біографій викладачів вищої школи, а також студентів, котрі мали іноземне походження і в роки Першої світової війни перебували у Києві. Ці особи, попри їх мінімальний відсоток серед населення України, найбільш тонко передавали через зміни своїх доль ставлення держави та суспільства до відповідних національностей та держав, а отже і національну політику та пануючі у суспільстві комплекси та стереотипи, що засвідчували і загальний ступінь його розвитку та демократизму. Тема досліджувалась на прикладі іноземних громадян, котрі здійснювали викладання іноземних мов у Київському комерційному інституті та вихідців із західних частин Російської імперії, котрі були окуповані державами Четверного блоку і вступали на навчання до цього ж інституту в роки Першої світової війни.

Було встановлено, що з початком війни максимальне сприяння здобули представники країн Антанти, серед яких абсолютно домінували французькі громадяни. Саме вони викладали французьку мову у навчальних закладах Києва, а ті, котрі були мобілізовані – продовжували отримувати половину своєї заробітної плати. Так само здобули максимальне сприяння біженці із зайнятих ворогом територій, котрі вступали на навчання до київських вишів.

Водночас російська влада інспірувала суцільне виключення зі складу студентів осіб воюючих із Російською імперією держав та депортацію підданих цих держав у глибоку імперію. І в цьому влада здобула підтримку низки пересічних представників місцевого населення.

З приходом в Україну навесні 1918 р. німецьких військ ситуація змінилась. Попри те, що особи німецького походження не здобули явних переваг, але водночас почали зазнавати репресій (арешти, виселення) окремі громадяни Франції. Проте у цьому випадку репресивні дії з боку німецького командування були до певної міри виправдані, оскільки носили вибіркового характеру і стосувались тих осіб, котрі здійснювали діяльність на користь Антанти. Але при цьому українська влада прагнула максимально захистити таких осіб і вони мали підтримку зі сторони керівництва навчальних закладів у яких вони працювали.

Ключові слова: історія повсякденності, історія України початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, Перша світова війна, професорська корпорація.

Чуткий Андрей. Первая мировая война сквозь призму судеб преподавателей и студентов Киевского коммерческого института. В статье на основании новых архивных документов, изучаются биографии преподавателей высшей школы, а также сту-

дентов, которые имели иноземное происхождение и в годы Первой мировой войны находились в Киеве. Они, хотя и составляли мизерный процент населения Украины, наиболее тонко передавали через изменения в своих судьбах отношение государства и общества к соответствующим странам и национальностям, а следовательно и национальную политику, и господствующие в обществе комплексы и стереотипы, которые показывали и общий уровень его развития и демократизма. Проблема изучалась на примере иностранных граждан, которые преподавали иностранные языки в Киевском коммерческом институте и выходцев из западных частей Российской империи, которые были оккупированы государствами Четверного блока и поступали на учебу в это учебное заведение в годы Первой мировой войны.

Было установлено, что с началом войны максимальное содействие получили представители стран Антанты, среди которых абсолютно доминировали французские граждане. Именно они преподавали французский язык в учебных заведениях Киева, а те, кто был мобилизован – продолжали получать половину своей зарплаты. Точно так же получили максимальное содействие беженцы из занятых врагом территорий, которые поступали на учебу в киевские вузы.

Одновременно русские власти инспирировали повальное исключение из состава студентов лиц воюющих с Российской империей государств и депортацию подданных этих государств вглубь империи. И в этом власти получили поддержку со стороны отдельных местных жителей.

С приходом в Украину весной 1918 г. немецких войск ситуация изменилась. Несмотря на то, что лица немецкого происхождения не получили каких-то явных преференций, они начали испытывать репрессии (аресты, выселения) отдельные граждане Франции. Однако в этом случае репрессивные действия со стороны немецкого командования были в определенной степени оправданы, поскольку носили выборочный характер и касались тех лиц, которые проводили деятельность в интересах Антанты. Но при этом украинские власти стремились максимально защитить таких людей и они имели поддержку со стороны руководства учебных заведений, в которых они работали.

Ключевые слова: история повседневности, история Украины XX в., Киевский коммерческий институт, Первая мировая война, профессорская корпорация.

Перша світова війна традиційно залишається однією з ключових тем в історичних студіях, оскільки вона обумовила початок абсолютно нового етапу у розвитку всієї світової цивілізації. Але при цьому вона мала особливо потужний вплив на події на сході Європи, зокрема і в Україні. Саме тут відбулась докорінна зміна політичної карти внаслідок активізації національно-визвольних рухів. Ці процеси істотно вплинули на місцеве населення, призвівши до краху традиційних цінностей та всієї системи життя, що раптово змінила розмірений плин XIX ст. на революційні потрясіння XX ст. Фактично тогочасне суспільство східноєвропейських держав було раптово вкинуте у вир наростаючих потрясінь і його життя характеризувалось безперервним ланцюжком драматичних потрясінь, зокрема падінням життєвого рівня та наростанням дефіциту всього необхідного для нормального життя (тотальний дефіцит та напівголодне життя стали нормою), розривом усталених зв'язків та втратою раніше сформованих соціальних відносин (що виявилось у конфронтації поколінь, соціальних груп тощо), падінням авторитету влади (що супроводжувалось і зростанням злочинності).

Закономірно, що особливо гостро такі зміни відчували представники інтелігенції, а також молодь. Перші – в силу свого особливо тонкого відчуття суті подій та розуміння їх можливих наслідків, так само як і внаслідок особливої непристосованості до життя в екстремальних умовах. А другі – внаслідок властивого для молоді максималізму та бажання буди «на передовій», що обумовлювало їх швидке втягування у всі політичні баталії та зіткнення.

У цьому зв'язку доречним є аналіз впливу Першої світової війни на представників вищої школи, оскільки в ній поєдналися обидві ці групи: перша була представлена викладацьким корпусом тогочасних вишів, а друга – студентством. До того ж і викладачі вишів, і студенти, являли так би мовити «концентроване» вираження суспільства (оскільки незначна кількість вишів у той час¹ обумовлювала зосередження у них представників всіх груп суспільства); і при цьому – концентрували у своїх рядах кращих його представників. Вивчення окремих представників студентства і викладацького корпусу тогочасних вишів (за умови взяття «незнакових» постатей) дозволить найбільш точно встановити вплив Першої світової війни на ціле суспільство.

Дослідження було проведено на основі виявлення відповідних архівних документів Київського комерційного інституту – приватного навчального закладу з доволі ліберальною політикою, що вперше почав приймати на навчання представників найрізноманітніших суспільних груп (без різниці, статі, віку, національності чи конфесійної приналежності)². Паралельно залучали матеріали інших вишів. До того ж всі з виявлених осіб іноземного походження, котрі працювали у Київському комерційному інституті були сумісниками, маючи основним місцем роботи інші навчальні заклади (училища, Духовну академію та Університет св. Володимира)³, а тому дослідження змін в їх біографіях за роки війни дозволяє проявити ставлення влади і суспільства до цієї категорії в цілому. Щоправда, останнє значною мірою задавалось тими силами, котрі тоді володіли Україною (Російська імперія до початку 1917 р.) або контролювали її (як німці у березні – листопаді 1918 р.), але тим не менш воно показує відповідні тенденції в Україні, хай і задані зовнішніми силами. Також вивчення цієї категорії осіб дозволяє найбільш точно відобразити пануючи в суспільстві настрої та стереотипи щодо іноземців, а отже і міру демократизму та розвитку самого суспільства.

Початок війни обумовив хвилю анти-німецьких виступів в суспільстві Російської імперії, що спеціально інспірувались російською владою. Зокрема, видані у 1914 р. надзвичайні закони «за умов воєнного часу», передбачали у вищій школі заборону носіння нагород та відзнак, виданих воюючими з Російською імперією державами, виключення підданих ворожих держав зі списків почесних членів, а найголовніше – звільнення таких осіб з викладацьких посад та з числа студентів вишів імперії⁴. Тому у вищій школі (не без допомоги преси та підштовхування зі сторони влади) розпочались пошуки ймовірних шпигунів та співчуваючих ворогу. Зробити це було особливо легко у тих випадках, коли викладачі або студенти походили з воюючих з Російською імперією держав.

Так, у травні 1914 р. на посаду бібліотекара Київського комерційного інституту був прийнятий німецький підданий Микола Людвігович Ернст, котрий на той час працював помічником бібліотекара в Університеті св. Володимира⁵. По Київському комерційному інституту йому було призначено оклад у розмірі 1500 руб. на рік і він приступив до виконання своїх обов'язків⁶, при цьому попрохавши надати йому відпустку «для лікування» з 25 липня по 25 серпня⁷. Однак з початком війни управитель справ Київського комерційного інституту С.І. Смірнов (якого одразу ж після демократичної лютневої революції 1917 р. усунули з посади як одіозну постать) за власної ініціативи подав рапорт з вимогою звільнення М.Л. Ернста як підданого ворожої держави⁸. Тому на засіданні правління Київського комерційного інституту в січні 1915 р. було прийнято рішення вважати М.Л. Ернста таким, що звільнений з серпня 1914 р. «оскільки він не може нести зайнятої посади перебуваючи німецьким підданим відповідно до циркулярної постанови Міністерства торгівлі та промисловості від 15 грудня 1914 р.»⁹.

В особовій справі М.Л. Ернста цікаво, що також зберіглась відповідь Товариства економістів, що діяло при Київському комерційному інституті, на запит директора цього вишу з повідомленням, що «у складі товариства відсутні австрійські, угорські, німецькі та турецькі піддані»¹⁰. Отже, зазначені особи підлягали звільненню навіть з добровільних товариств та організацій наукового характеру, членство у яких не передбачало отримання платні.

У січні 1915 р. директор Київського комерційного інституту доповідав Міністерству торгівлі та промисловості, якому підпорядковувались навчальні заклади економічного профілю, що «у складі адміністративного та учбового персоналу» інституту немає підданих Німецької, Австро-Угорської та Турецької імперій і що обраний правлінням у травні 1914 р. сумісник М.Л. Ернст «у липні був відсторонений мною від посади внаслідок висилки його в адміністративному порядку до Вологодської губернії»¹¹.

Водночас, 20 вересня 1916 р. до Київського комерційного інституту надійшов запит від відділу народної освіти Оренбурзької губернської земської управи з проханням повідомити інформацію про М.Л. Ернста, котрий на той час займав посаду головного бібліотекара інститутської бібліотеки¹². А це дає підстави стверджувати, що попри висилку вглиб імперії, такі особи могли працювати відповідно до свого фаху. Зазначу, що у відповідь на цей запит директор Київського комерційного інституту відповів доволі стисло та нейтрально («Л.М. Ернст займав посаду бібліотекара ввіреного мені інституту доволі нетривалий час (не більше 1 місяця), тому скласти про нього певний відгук не видається можливим»¹³), що можна розцінювати як небажання ускладнити життя М.Л. Ернсту і водночас не видатись недостатньо патріотичним щодо імперії – риса, яка тоді була властива для багатьох посадових осіб.

4 грудня 1916 р. до директора Київського комерційного інституту звернулась тітка М.Л. Ернста з проханням надати їй довідку про те, що її племінник М.Л. Ернст у 1914 р. працював бібліотекаром в інституті, що було потрібно для виклопотання дозволу саратовського губернатора на переїзд М.Л. Ернста до

Саратовської губернії¹⁴. Це прохання було задоволено директором інституту, а оскільки на цьому особова справа М.Л. Ернста в архіві інституту уривається, то про його подальшу долю нічого невідомо.

Схожі події розгорнулись і навколо викладачів інших вишів, котрі мали німецьке походження. Так, в Університеті св. Володимира під підозру навіть потрапили всі особи, котрі мали іноземні прізвища, яких загалом було виявлено 30 осіб¹⁵. А навколо окремих із них, зокрема професора Ф.І. Кнауера (хоча він і прийняв російське підданство та кілька десятиліть жив і працював у межах Російської імперії) розгорнулось справжнє цькування, в якому дивну солідарність виявили як жандармерія, так і преса¹⁶ і що зайвий раз засвідчило реакційну сутність останньої у часи Російської імперії.

Аналогічна доля спіткала й студентів Київського комерційного інституту, котрі були підданими воюючих з Російською імперією держав. Їх, на виконання вище зазначених надзвичайних законів, було звільнено з Київського комерційного інституту рішенням засідання правління цього вишу від 4 вересня 1914 р. Загальна їх кількість становила 14 осіб (з них 7 – піддані Німеччини, 6 – Австро-Угорщини і 1 – Туреччини). В приписці до цього рішення було зазначено, що вони звільняються на час війни, але при цьому виняток робиться для осіб слов'янського походження, які продовжували навчання¹⁷.

Показово, що окремі особи, вочевидь відчуваючи наближення світового катаклізму, подавали заяви про відрахування зі студентів інституту буквально у переддень війни і що тільки підтверджує глибинну властивість для Російської імперії масово репресувати людей «без суду та слідства» лише за національною приналежністю. Так, наприклад, вчинив німецький підданий Макс-Генріх Вешке (з купецької родини з Пруссії), котрий вступив до Київського комерційного інституту восени 1913 р., а 30 червня 1914 р. (тобто через день після вбивства у Сараєві спадкоємця австро-угорського престолу, яке й стало останнім поштовхом до початку війни) подав заяву про відрахування з цього інституту¹⁸, а тому його прізвище й було відсутнє у вище згадуваному списку підлягаючих відрахуванню підданих воюючих із Російською імперією держав. При цьому такий крок дав йому можливість спокійно виїхати додому. Бо особи, котрі на момент початку бойових дій опинились на території ворожих держав, були інтерновані. Така доля, наприклад, спіткала професора Університету св. Володимира та Київського комерційного інституту К.А. Пурієвича, котрий на момент початку Першої світової війни перебував у науковому відрядженні в Німецькій імперії. Німецька влада спочатку відмовила йому у виїзді¹⁹. При цьому, як повідомляв один із його колег по університету, він опинився «у скрутному становищі внаслідок нестачі коштів»²⁰. Лише наприкінці вересня 1914 р. йому вдалось повернутися до Російської імперії – з 23 вересня він приступив до виконання обов'язків декана комерційно-технічного відділення Київського комерційного інституту та відновив роботу в Університеті св. Володимира²¹. Зазначу, що у випадку Російської імперії, як можна було побачити на прикладі вище згаданого М.Л. Ернста, відбувалась масова депортація підданих воюючих з нею держав у глибоку імпе-

рії до кінця війни, без будь-якої можливості на повернення додому. Тобто законодавство і практика Російської імперії щодо іноземців (хай і воюючих із нею держав) була значно жорстокішою за європейські норми.

Децю кращою була доля вихідців з німецьких родин, що мешкали в межах Російської імперії. Проте й вони почали зазнавати певних ускладнень. Так, Аліса Петрівна Карлсон, котра «народилася в німецькій сім'ї Остзейського краю», закінчила Київські вищі жіночі курси, викладала німецьку мову у різних навчальних закладах Києва, а з квітня 1914 р. – у Київському комерційному інституті²². Її затвердження як позаштатної викладачки інституту у Міністерстві торгівлі та промисловості відбувалось саме в перші місяці після початку війни і одразу ж наштовхнулось на різні перешкоди. Так, попри те, що вона вже тривалий період викладала у навчальних закладах та навіть і в Київському комерційному інституті, але тепер міністерство раптом почало вимагати від неї скласти іспит за курс вищих навчальних закладів²³, який вона склала в екзаменаційній комісії історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, але це забрало кілька років²⁴.

Один з останніх документів в особовій справі А.П. Карлсон – це висновок приват-доцента Університету св. Володимира від 9 серпня 1919 р. про те, що вона: «Страждає на туберкульоз легенів при недокрів'ї та нестачі харчування. Для поправки здоров'я вона настійно потребує кліматичного лікування за умови посиленого харчування, повного спокою та свободи від занять на термін не менше 2-х місяців»²⁵. Цей діагноз був типовим для того часу, засвідчуючи загальне виснаження населення України внаслідок тривалих бойових дій, що потягли за собою розвал економіки та дефіцит навіть найнеобхідніших продуктів харчування, а також спричинили поширення різних хвороб.

Непевність становища та сумніви у їх лояльності до імперії характеризували й ставлення влади (а відповідно і частини суспільства) і до інших викладачів, котрі мали німецьке походження, хай вони й походили зі «своїх німців». Приклад цього – Роберт Ансович Берзін, котрий з 1908 р. працював позаштатним викладачем німецької мови у Київському комерційному інституті і водночас викладав цей предмет також у Київській Духовній академії та Першому комерційному училищі, а до 1903 р. займався викладанням німецької мови в Курляндії, де й закінчив учительську семінарію²⁶. Так ось, йому довелося на початку Першої світової війни спеціально пояснювати, що він не німець, а «латиш, російський підданий»²⁷, вочевидь задля уникнення різних інтриг навколо себе.

Світло на повсякденне життя Р.А. Берзіна у роки Першої світової війни проливає і його прохання на ім'я директора інституту від 2 травня 1916 р. У ньому Р.А. Берзін прохав перевести його до штатних викладачів, оскільки це збільшить його доходи, які суттєво зменшились внаслідок переїзду разом з інститутом в евакуацію до Саратова, внаслідок чого він втратив зарплатню по Київському комерційному училищу та Київській Духовній академії, у яких викладав до евакуації. І при цьому повідомляв, що цілковито спалена його садиба (з 70 десятинами землі) у Прибалтиці «в яку я вклав всі свої заощадження» і через яку «проходить лінія фронту»²⁸, чим він, вочевидь, додатково підкрес-

лював свою ворожість до Німеччини і те, що постраждав від військ останньої так би мовити особисто. Зрозуміло, що такими поясненнями він додатково засвідчував свою відданість Російській імперії.

Із вище згаданого подання Р.А. Берзіна до директора інституту від 2 травня 1916 р. довідуємось і про обставини його життя за умов війни. Р.А. Берзін прохав про надання субсидії, оскільки мешкає разом з чотирма дітьми 5-16 років і на життя витрачає 250 руб. на місяць, а втрати по зарплаті (по академії та училищу) склали 2000 руб.²⁹. У наступному листі він повідомляв, що при спаленні його садиби в Курляндії його дружина була «заслана у глибокий німецький тил, а син мій (студент нашого інституту, котрий добровільно відправився на війну) важко поранений та потрапив у полон. Останній голодує і я йому шлю щомісяця 30 руб.»³⁰. Щодо цього його сина (Йогана), то він з осені 1913 р. дійсно навчався в Київському комерційному інституті, але 6 листопада 1914 р. був звільнений за власним проханням, оскільки хотів поступити до Київського військового училища³¹. На початку 1916 р. особою останнього цікавився начальник Київського губернського жандармського управління, але адміністрація інституту чомусь не змогла надати будь-якої інформації за винятком того, що він вибув з інституту невідомо куди³². І це при тому, що як вище зазначалося, він добровольцем пішов на фронт та був важко поранений і потрапив у полон. Ймовірно, що це можна пояснювати саме не вповні «правильним» (з точки зору влади) його походом, а тому і небажанням вдаватися до його захисту якщо його особа зацікавилось жандармське відділення. При цьому навіть не спробували з'ясувати причини такого інтересу, а він швидше за все пояснювався банальним відправленням йому коштів з Києва до Німеччини, де він проте перебував у полоні, як писав його батько.

Натомість у роки Першої світової війни, за часів панування в Україні Російської імперії (так само як і за Тимчасового уряду) сприяння мали особи, котрі втікали до Російської імперії з тимчасово зайнятих російською військовою територій або при відході з захоплених ворогом областей імперії.

Наприклад, влітку 1917 р. заяву про вступ до Київського комерційного інституту подав виходець з польської шляхти Казимир Локуцієвський (в автобіографії він зазначив, що місцевість, де знаходився батьківський маєток «зайнята неприятелем»³³) і був негайно зарахований³⁴.

А ось інший приклад. Влітку 1916 р. прохання про зарахування до Київського комерційного інституту подав біженець з польських губерній Російської імперії Казимир Тржаско-Тишко і його прохання також було негайно задоволено³⁵, можливо саме через те, що він не забавав залишатися на землях, яким загрожувала окупація і у такий спосіб ніби засвідчив свою лояльність щодо російської влади. Проте для поляків це були радше винятки, аніж правило, оскільки переважна їх більшість були опозиційно налаштовані щодо Російської імперії і тому в основній своїй масі польська молодь прагнула уникати мобілізації.

У 1917 р. до Київського комерційного інституту поступив Іван Андріанович Леонтович, котрий належав до евакуйованих зі Східної Галичини осіб,

що засвідчувалось відповідним документом Руської народної ради Прикарпатської Русі, у якому між іншим зазначалося, що з 1912 р. він навчався у Львівському університеті³⁶. Зазначу, що в липні 1918 р. І.А. Леонтович прохав про видачу йому документів з канцелярії інституту³⁷, що можна розглядати і як бажання повернутися додому.

Аналогічно їй особи, котрі йшли на службу до організацій, що забезпечували потреби армії, зберігались у складі студентів. Як приклад, доля представниці польської шляхти Ірени Станіславівни Пласковицької. Вона вступила до інституту у 1912 р., але з початком Першої світової війни пішла працювати сестрою милосердя до 72-го передового загону Польського комітету санітарної допомоги, а в 1918 р. повернулася до навчання в інституті та навіть встигла одружитися (10 серпня 1918 р.)³⁸.

Так само сприяння влади мали викладачі, котрі походили із союзних Російській імперії держав. Наприклад, позаштатний викладач французької мови (з 1911 р.) у Київському комерційному інституті Анжел Лук'янович Турнье, котрий був громадянином Франції, «був мобілізований у перший день війни» до французької армії і тому залишив роботу в інституті³⁹. З його особової справи довідуємось, що з початком війни до французької армії було призвано з інституту ще два викладачі французької мови (Л.А. Кайя та А.О. Шовен), котрі викладали і в середніх навчальних закладах Києва, і також були громадянами Франції⁴⁰. Ця обставина засвідчує, що іноземні мови у Києві на початку ХХ ст. часто викладали їх носії і це безперечно забезпечувало високий рівень в оволодінні іноземними мовами. При цьому це стосувалось у першу чергу французької мови, оскільки саме французів було особливо багато серед викладачів іноземних мов у тогочасному Києві.

При цьому, як слідче з послужного списку А.Л. Турнье по Київському комерційному інституту, при ньому у Києві перебували дружина та двоє дітей (1901 та 1903 років народження, тобто вони народилися в Україні)⁴¹, а отже і вони у 1914 р. повернулись до Франції. Потрібно зазначити, що початково А.Л. Турнье, переїхавши до Російської імперії, оселився в Москві, однак за порадою лікарів переїхав до Києва⁴², де і викладав в одній із місцевих гімназій та в комерційному інституті.

Зазначу, що попри мобілізацію і перебування у французькій армії, А.Л. Турнье продовжував отримувати від Київського комерційного інституту половину розміру свого жалування (як і інші мобілізовані викладачі інституту-громадяни Франції), що складало 900 руб. на рік⁴³ і при цьому він вів безперервне листування з приводу затримок із виплатою йому цих коштів. Однак на початку жовтня 1917 р. з Міністерства торгівлі та промисловості надійшло роз'яснення, що платити йому кошти інституту не потрібно, оскільки він весь час з моменту мобілізації отримував повне жалування з Першого київського комерційного училища, де він перебував у штаті до війни⁴⁴ і що було повідомлено керівництвом інституту А.Л. Турнье, хоча від нього і не вимагали повернути вже виплачені йому за час війни кошти⁴⁵. Показово, що навіть після цього А.Л. Турнье звертався з проханням вислати йому жалування від інституту вже на початку листопада 1917 р., яке завершувалось нічого не зна-

чущою красивою фразою («Широ бажаю аби Росія вийшла зі свого складного становища і завоювала собі перше місце в Європі»⁴⁶), тим більш дивною, бо незрозуміло про яку Росію йшла мова («білу» чи більшовицьку) і до того ж Україна в той час утверджувала свою незалежність. Тобто, бачимо зі сторони А.Л. Турньє бажання пожитися за умов внутрішньої нестабільності в Україні без особливої розбірливості у способах досягнення цієї мети.

Також А.Л. Турньє зазначив, що був відряджений з фронту до Петрограду і на початку 1917 р. на два дні приїздив до Києва для з'ясування ситуації із виплатою йому жалування інститутом⁴⁷, що засвідчує можливість комунікацій навіть міждержавного порядку і за тих складних часів. При цьому впродовж всього 1917 р. А.Л. Турньє продовжував перебувати у Петрограді у складі французької військової місії⁴⁸. Також цікавим є факт, що під час перебування у діючій армії А.Л. Турньє (разом з іншими мобілізованими до французької армії викладачами французької мови в інституті) зміг скласти новий підручник французької мови (у чотирьох частинах), який був переданий до Київського комерційного інституту для поширення серед його студентів⁴⁹.

Інший викладач французької мови Київського комерційного інституту (викладав з 1910 р.) і громадянин Франції Андрій Олександрович⁵⁰ Шовен народився в 1883 р., здобув вищу освіту в Паризькому університеті, з 1907 р. викладав французьку мову в Чернігівській гімназії, а з 1910 р. був затверджений лектором французької мови в Університеті св. Володимира і одружився на місцевій дівчині (яка, як і їх син були православними)⁵¹ і також виїхав до Франції на початку війни. Як слідує з листа від дружини А.О. Шовена (від 6 серпня 1914 р.), він був викликаний на батьківщину в якості запасного і прохав пересилати їй своє жалування з інституту, залишивши відповідну довіреність⁵². Директор інституту дав негайну відповідь, що це питання терміново буде розглянуто на засіданні правління і про рішення одразу ж повідомлять, а на початку жовтня 1914 р. їй було повідомлено про рішення правління від 14 вересня видавати половину розміру жалування А.О. Шовена⁵³ (так само як і у випадку інших мобілізованих громадян Франції, котрі до війни викладали в інституті)⁵⁴. Як слідує з документів з особової справи А.О. Шовена, призначені йому на час перебування в армії кошти у розмірі 50% жалування по інституту, продовжували надходити його дружині також у 1915–1916 рр.⁵⁵ А сам факт продовження ведення його справи у канцелярії Київського комерційного інституту, так само як і у випадку інших громадян Франції, котрі викладали в інституті, але з початком війни були мобілізовані, засвідчує розрахунок на їх повернення до роботи у виші після переможного завершення війни. Тож віра у перемогу Антанти була безумовною.

У період Першої світової війни мали місце й випадки прийняття на роботу громадян країн Антанти без складання відповідних іспитів на підтвердження їх кваліфікації (як це відбувалося до війни), а також навіть і без надання відповідних документів (дипломів, сертифікатів тощо), лише за рекомендаційними листами. Так це було, наприклад, у випадку громадянина Франції Ш.І. Дюбрея, про якого мова ще піде далі і єдиним підтверджуючим його освітній ступінь документом було посвідчення видане помічником команду-

вача військами Румунського фронту датоване 28 грудня 1916 р.⁵⁶ А у випадку М.П. Бартерода варто зазначити і факт впертого бажання уникнути мобілізації. По-перше, він переїхав до Російської імперії саме на початку війни (вочевидь аби заховатися від призову французькою владою), а коли зрештою на початку 1917 р. в Києві лікарі визнали його придатним до військової служби, то він забажав поїхати для додаткової медичної перевірки до Петрограда⁵⁷. Але це вже характеризує власне самих іноземців, котрі жили і працювали в Україні у роки Першої світової війни.

Зазначу, що коли навесні 1918 р. до Києва вступили німецькі війська, то ситуація докорінним чином змінилась. Відтепер утисків почали зазнавати піддані або громадяни тих країн, котрі воювали проти Німецької імперії, хоча водночас і невідомо про якесь особливе протегування вихідцям з країн Четверного блоку у цей час. Фактично від цього періоду маємо лише дані про переслідування (щоправда окремих) вихідців з країн Антанти і які до того ж були до певної міри вмотивованими, оскільки стосувалися осіб, що здійснювали діяльність в інтересах країн Антанти. Так в ніч на 11 липня 1918 р. німецьке командування заарештувало в Києві громадянина Франції М.П. Бартерода, котрий з грудня 1915 р. почав викладати у Київському комерційному інституті французьку мову⁵⁸. Пробувши три місяці в ув'язненні, М.П. Бартерод 16 жовтня 1918 р. звернувся до ректора інституту з проханням посприяти йому у звільненні з ув'язнення. При цьому М.П. Бартерод повідомив, що був арештований разом з двома своїми дітьми, котрих звільнили через два дні, а його продовжують утримувати без жодних звинувачень. Далі він зазначав у цьому проханні, що «не знає за собою жодної провини щодо німецької влади», і що і під час допиту йому також «не було висунуто жодних звинувачень»⁵⁹. У відповідь на це звернення ректор Київського комерційного інституту К.Г. Воблій 22 жовтня 1918 р. звернувся до міністра закордонних справ Української Держави з проханням «знестися з німецькою владою і запропонувати їй звільнити п. Бартерода» і додав, що Бартерод «тяжко хворіє»⁶⁰.

У цьому випадку бачимо, що подібні ексцеси не було результатом дій української влади.

Потрібно зазначити, що такі явища не були поширеними і вочевидь якісь мотиви арешту М.П. Бартерода таки існували. По-перше, арештованих дітей М.П. Бартерода, майже одразу ж звільнили. А по-друге – незрозуміло, чому він три місяці чекав з поданням до інституту прохання про своє звільнення. Чи часом не побоювався, що німці знайдуть компрометуючі його матеріали, а коли цього не відбулось, то і звернувся по допомогу у звільненні як «ні в чому не винуватий».

На підтвердження того, що німецьке командування у 1918 р. в Україні вдавалось до арештів лише тих осіб, котрі справді виявляли якусь діяльність спрямовану проти німців, свідчать й інші факти. Наприклад, у середині вересня 1918 р. ще один громадянин Франції і викладач французької мови Київського комерційного інституту Ф.Ф. Мулен мусив залишити Київ «на вимогу німецької влади»⁶¹. Останнє пояснювалось тим, що він виконував обов'язки секретаря з французьких питань при іспанському консульстві⁶².

Водночас вище згадуваний Ф.Ф. Мулен, залишаючи Київ на вимогу німців, звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням передати його аудиторне навантаження в інституті його дружині (також громадянці Франції), що було задоволено. Також у той самий час на роботу до Київського комерційного інституту був прийнятий вище згадуваний Ш.І. Дюбрей, котрий одночасно викладав у Київській гімназії Алексеевої і також був громадянином Франції⁶³, і це теж не зустріло перешкод з боку німецької влади⁶⁴.

Отже, німецьке командування поводитись в Україні у 1918 р. доволі гуманно і не вдавалось до повальних репресій та переслідувань громадян воюючих із нею країн, так як це робила російська влада.

Чимало викладачів інституту, котрі мали іноземне походження згодом, після кількаразового захоплення Києва більшовиками, прагнули за чергової зміни влади залишити Україну. Наприклад, вище згадувана дружина Ф.Ф. Мулена Юлія-Юганна 5 червня 1920 р. (тобто буквально у переддень залишення міста польськими та українськими військами) подала прохання на «звільнення у відпустку строком на два місяці»⁶⁵, що фактично слід розглядати як втечу перед розпочатим черговим більшовицьким наступом на Україну. Але при цьому, отримавши дозвіл на відпустку, вона одержала і відпускні, а гроші були конче потрібні за умов виїзду за кордон. Вочевидь, що виїхати з меж колишньої імперії прагнув і перший ректор Київського комерційного інституту М.В. Довнар-Запольський і лише його пограбування під час переїзду до Криму (внаслідок чого він втратив матеріальні засоби до еміграції) та подальша хвороба не дозволили йому здійснити цей задум.

Аналогічно чинило й чимало студентів. Наприклад, студент інституту польського походження Мечислав Хмельовський 10 січня 1919 р. (тобто буквально за два тижні до другого загарбання Києва більшовиками) подав ректору інституту заяву з проханням видати всі його документи та звільнити зі складу студентів «внаслідок мого виїзду до Варшави»⁶⁶ і це при тому, що він лише у липні 1918 р. вступив до цього вишу⁶⁷.

Отже, Перша світова війна одразу ж позначилась на долях осіб, що мали іноземне походження і до початку війни працювали або навчались у київських вишах. По-перше, влада Російської імперії (що було продовжено і російським Тимчасовим урядом) створила режим максимального сприяння для громадян союзних держав. Так, навіть у разі їх мобілізації, за ними залишалось не менше половини їхньої зарплатні, а також резервувалось місце праці. Без будь-яких затримок, оперативно зараховувались на навчання особи, котрі втікали із західних губерній, які окупувались ворожими військами; або ж ті особи, котрі виїздили вглиб імперії із зайнятих російською армією західноукраїнських земель.

Натомість без-будь-яких обвинувачень, просто за фактом підданства, підлягали негайному звільненню всі студенти, котрі походили із воюючих з Російською імперією держав (за винятком осіб слов'янського походження). А піддани воюючих із Російською імперією держав, котрі перебували на викладацькій роботі у вищих імперії, підлягали негайному звільненню та депорта-

ції у глиб імперії. При цьому у їх виявленні та створенні режиму цькування навколо таких осіб відзначились окремі місцеві «павлики морозови» та навіть преса, котрі мали у цьому мовчазну підтримку російської влади, підкріплену і відповідним надзвичайним законодавством прийнятим на самому початку війни. Закономірно, що така політика російської влади створювала у суспільстві не лише режим шпигуноманії та анти-німецьких настроїв. Фактично, вона підривала усталену систему цінностей, що в комплексі з іншими факторами зрештою створило сприятливий ґрунт для більшовицького перевороту 1917 р. Відповідно, ця тема потребує свого подальшого дослідження.

Так само потрібно зазначити, що попри усталений стереотип про те, що з приходом німців до України у 1918 р. вони проводили політику масових репресій та терору, це не більш ніж стереотип. Наомість факти свідчать, що вони не протегували представникам німецької національності, а репресії проти громадян воюючих із Німецькою імперією держав здійснювались лише у випадку виявлення в їх діяльності анти-німецьких ознак. Тобто політика німців в Україні у 1918 р. радше слугувала утвердженню порядку і боротьбі лише з тими, хто намагався цей порядок порушити, і що також засвідчується спогадами низки сучасників тих подій⁶⁸. І це не був сумнозвісний «Noes ordnung» часів Другої світової війни.

Також потрібно наголосити на тому, що влада Української Держави вдалась до захисту арештованих німцями викладачів іноземного походження, що свідчить як про її самостійність, так і про її більшу гуманність, ніж влади Російської імперії, яка сама інспірувала репресії (до того ж масового характеру) за національною ознакою.

Примітки:

¹ Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. С. 140, 150-151.

² Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). Ніжин, 2013. С. 204-216.

³ Там само. С. 105-108.

⁴ Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. Киев, 1914. 40 с.

⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 391, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2-6.

⁷ Там само, арк. 6-7.

⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 163.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 391, арк. 14.

¹⁰ Там само, арк. 15.

¹¹ Там само, арк. 16.

¹² Там само, арк. 17.

¹³ Там само, арк. 18.

¹⁴ Там само, арк. 19.

¹⁵ Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн. 1. Київ: Прайм, 2000. С. 650-651.

¹⁶ Там само. С. 655-670.

¹⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58.

- ¹⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 205, арк. 5, 4.
- ¹⁹ Див.: *Alma mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / уряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Кн. 1. Київ: Прайм, 2000. С. 670-671.
- ²⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 23, арк. 48а.
- ²¹ Там само, арк. 51.
- ²² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 66, арк. 1 зв., 7-9.
- ²³ Там само, арк. 12-14, 19.
- ²⁴ Там само, арк. 23-25.
- ²⁵ Там само, арк. 32.
- ²⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15, арк. 1 зв.-4.
- ²⁷ Там само, арк. 61.
- ²⁸ Там само, арк. 77.
- ²⁹ Там само, арк. 77.
- ³⁰ Там само, арк. 78.
- ³¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 97, арк. 7-8, 12, 14.
- ³² Там само, арк. 3.
- ³³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4865, арк. 15.
- ³⁴ Там само, арк. 1.
- ³⁵ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8002.
- ³⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4713, арк. 4.
- ³⁷ Там само, арк. 2.
- ³⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6297, арк. 1-3, 5, 8.
- ³⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 76.
- ⁴⁰ Там само, арк. 78.
- ⁴¹ Там само, арк. 2, 7.
- ⁴² Там само, арк. 11 зв.
- ⁴³ Там само, арк. 71, 76.
- ⁴⁴ Там само, арк. 93, 94-94 зв.
- ⁴⁵ Там само, арк. 96.
- ⁴⁶ Там само, арк. 97.
- ⁴⁷ Там само, арк. 76.
- ⁴⁸ Там само, арк. 83.
- ⁴⁹ Там само, арк. 88.
- ⁵⁰ Такі ім'я та по-батькові явно не були дані при народженні і це підтверджує тенденцію до зміни іноземцями, котрі довго мешкали в Російській імперії, своїх імен та по-батькові на більш відповідні російським, що можна розглядати і як один із засобів їх русифікації та абсорбції до імперського організму.
- ⁵¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 165, арк. 1 зв.-2, 4 зв.-5.
- ⁵² Там само, арк. 29-30.
- ⁵³ Там само, арк. 31, 32.
- ⁵⁴ Там само, арк. 33.
- ⁵⁵ Там само, арк. 35-35 зв.
- ⁵⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 58, арк. 9.
- ⁵⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 11, арк. 5, 15.
- ⁵⁸ Там само, арк. 1 зв.-3, 10.
- ⁵⁹ Там само, арк. 23.
- ⁶⁰ Там само, арк. 22.
- ⁶¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

⁶² Там само, арк. 2.

⁶³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 58, арк. 7зв.

⁶⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

⁶⁵ Там само, арк. 7.

⁶⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 5819, арк. 2.

⁶⁷ Там само, арк. 5.

⁶⁸ Див.: Євген Чикаленко. Щоденник (1918–1919). Т. 2. Київ: Темпора, 2004; Дорошенко Д.І. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ: Темпора, 2002.

Chutkyi Andrii. *The First World War through the prism of the fate of teachers and students of the Kyiv Commercial Institute.* In the article, on the basis of the first time involvement of archival documents in the scientific circulation, the circumstances of the biographies of teachers of higher education, as well as students who were of foreign origin and lived on the territory of Ukraine during First World War were investigated. These individuals, despite their minimal percentage among the Ukrainian population, were subtly conveyed through changes of their everyday life attitudes of the state and society to the respective nationalities and states, and hence the national policies and dominant the complexes and stereotypes in society, which testified to the general degree of its development and democracy. The topic was studied at the example of foreign citizens who taught foreign languages at Kyiv Commercial Institute and immigrants from the western parts of the Russian Empire, who were occupied by the states of the Fourth Bloc and applied to the institute during First World War.

It was found that since the beginning of the war, the maximum assistance was gained by representatives of the Triple Entente countries, among which completely dominated the French citizens. They were responsible for teaching the French language at Kyiv educational institutions, and those who were mobilized – continued to receive half of their salary. They also received maximum assistance from refugees from the enemy-occupied territories who went to study at Kyiv universities.

At the same time, the Russian authorities instilled complete exclusion of natives from enemy countries of the Russian Empire from the students and deportation of the subjects of these countries into the depth of empire. And in these activities of Russian government were supported by the number of ordinary representatives of the local population.

With the advent of Ukraine in the spring of 1918 German troops, the situation has changed. Despite the fact that Germans did not receive explicit preferences, certain French citizens began to suffer from repression at the same time (arrests, evictions). However, in this case, the repressive actions of the German command were to some extent justified, since they were selective in nature and concerned those who were active in favour of the Triple Entente. But at the same time, the Ukrainian authorities sought to protect these people as much as possible and they had the support from the leadership of the educational institutions in which they worked.

Key words: history of everyday life, history of Ukraine at the beginning of the XX century, Kyiv Commercial Institute, First World War, professorial corporation.

Отримано: 11.07.19